

Боранбаева А.Ж.

Мағынасы өзгермеген түркі кірме сөздері (парсы тілінің мысалында)

Парсы тілі өзінің сан ғасырлық даму тарихында көршілес халықтармен тілдік-мәдени байланыстарға түсті. Иран-түркі халықтарының екі мың жылға созылған мәдени, саяси-экономикалық қатынастары қос халықтың да тіліне елеулі әсер қалдырды. Түркі тілдеріндегі араб-парсы элементтері отандық және шетелдік ғалымдар тарапынан біршама зерттелген және зерттелуде. Мақалада, керісінше парсы тіліндегі түркі кірме сөздері, оның ішінде мағынасы өзгермей, семантикасын толығымен сақтаған түркі кірме сөздері қарастырылды. Мақалада парсы тіліндегі мағынасы өзгермеген түркі кірме сөздеріне парсы және қазақ тілдерінің осы заманғы түсіндірме сөздіктеріне сүйене отырып талдау жасалды.

Түйін сөздер: парсы, түркізмдер, кірме сөздер, сөздердің мағынасы.

Boranbayeva A.Zh.

Turkic borrowing words with semantics (on the example of the Persian language)

The article describes the assimilation of Turkic words which entered to the Persian Language. In research there are showed that the some words have the same meaning.

Key words: Persian, Turkic words, assimilated words, the meaning of words.

Боранбаева А.Ж.

Тюркские заимствования с сохранением семантики (на примере персидского языка)

В статье рассматривается освоение тюркизмов, которые вошли в персидский язык. Исследование показало, что некоторые тюркские слова сохранили свою семантику без изменений.

Ключевые слова: персидский, тюркизмы, заимствованные слова, семантика слова.

**МАҒЫНАСЫ
ӨЗГЕРМЕГЕН ТҮРКІ
КІРМЕ СӨЗДЕРІ
(ПАРСЫ ТІЛІНІҢ
МЫСАЛЫНДА)**

Ең негізгі қатынас құралы болып табылатын тілдің талай-талай тарихи кезеңдерді басынан кешіргені мәлім. Көп қызметті жүйе ретінде тілсіз ешбір өркениет дамымайды, ал өркениет жеке адаммен ғана емес, әлеуметтік көпшілікпен, қоғаммен ілгерілейді. Халықтың белгілі бір тарихи дәуірдегі экономикалық, әлеуметтік, саяси, мәдени өмір-тіршілігі, өзге елдермен қарым-қатынасы, әдет-ғұрпы ең алдымен оның тілінен, сөз мағынасынан айқынырақ сезіліп тұрады. Кез-келген тілдің тарихындағы сан қилы факторлардың тілге тигізер әсері де әртүрлі болып келеді. Тілдік өзгерістерге себеп болатын осындай факторлардың бірі – бір тілдің өзге тілмен қарым-қатынасқа түсуі. Тілдік қарым-қатынас әртүрлі жағдайларда бола береді. Құрылысы жағынан бірдей туысқан тілдер немесе құрылысы басқа тілдер арасында да тілдік қарым-қатынас орнауы мүмкін. Тілдер өзара қарым-қатынас жасай отырып, бірін-бірі байытады. Өткен күндер кез-келген халықтың жадында өз таңбасын қалдырады. Иран халықтары мен түркілердің екі мың жылға созылған мәдени, саяси-экономикалық қатынастарының қос халықтың тіліне әсер етпеуі мүмкін емес еді. Қазіргі парсы тілінде кең қолданыста жүрген, бұл тілге әбден сіңісіп, төл сөзіндей болып кеткен түркі лексикасы бұл сөзімізге дәлел бола алады.

Бір тілге екінші тілден сөздің кіріп, сол тілге сіңісіп кетуі ұзаққа созылатын үдеріс. Кірме сөздер кез-келген тілде қабылданғаннан кейін біртіндеп сол тілде семантикалық жағынан дамып, жат топырақта мағынасы өзгеруі заңды құбылыс. Тілдегі төл сөздердің өзі де мағынасы жағынан ғасырлар бойы әртүрлі эволюцияны басынан өткізеді. Соған қарамастан кейбір түркі сөздері парсы тілінде өз мағынасын сақтап қалған. Сөздіктермен жұмыс жасау барысында өз мағынасын сақтап қалған біршама түркі сөздерін таптық. Бұл сөздерді бір мағыналы және көп мағыналы сөздер деп екі топқа бөліп қарастыруға болады. Олардың кейбіріне жеке-жеке тоқталамыз.

Бір мағыналы сөздерге төмендегі сөздер жатады.

آداش (адаш) түркі. зат. Аттас, егер екі адамның аты бірдей болса, олар бір-бірімен аттас болады [М1. 35; Ж, 11].

Аттас. сын. Есімдері бірдей, бір есіммен аталынатын. Екеуі тума да емес, нағашылы-жиенді де емес, тек аталарының есімдері ғана аттас [ҚӨТС1. 124].

Кекіл сөзі де түркі тілінен парсы тіліне енген сөздердің бірі. Аздаған фонетикалық өзгерістері болмаса, сөздің мағынасы толығымен сақталып қалған деуге болады.

كاکول، کاکل (какол, какул) түркі-моңғол. зат. Бастың ортасындағы шаш (адам және мал). Аттың жалы. کاکل نرت (какол-э зоррэт) Жүгерінің басында болатын төгілген жіптер. کاکل شمع (какол-э шэм) Шамның басында болатын түтін. کاکل صبح (какол-э собһ) Таңның бас кезі. برهمزدن کاکل (бәрһәмзэдән-э какол) Шашты бос қою, шашты шатастыру. کاکل کسی را شکستن (какол-э кәси ра шекәстән) етіс. Адамды жұмысқа ынталандыру [М3. 2856, 2858].

Кекіл. зат. 1. *Баланың маңдайындағы қойған бір шоқ шаш.* Қарсыдағы үйдің бұрышынан кекілі желпілдеген жалпақ бет, қоңқақ мұрын сары бала шыға келді (Ә. Нұршайықов, Батыр.). 2. *Жылқының, түйенің маңдайындағы бір шоқ қыл, шуда.* Тап орталарында ерттеулі күйде бос жетектеген кекілі күзелген қаракөк ат бар (М. Әуезов, Таңд. шығ.) [ҚӘТС 7. 558].

Келесі ұлыс сөзі екі тілде де көнерген сөздердің қатарына жатады.

اولوس، الوس (олус, улус) түркі-моңғол. зат. көне. Тайпа, ру, аймақ.

از راه گرجستان به دربند رفت از انجا به الوس از یک در " (رشیدی آمد ").

«Өз раһ Горджестан бе Дәрбәнд рәфт эз анджа бе олус-э озбәк дәр амәд». (Рәшиди). «Грузия арқылы Дербентке барды да, ол жақтан Өзбек ұлысына кетті» [М1. 344, 406; Д8. 108; А1. 198].

Ұлыс. зат. көне. 1. *Рулық бірлестік:* әулет. Созақ ауданында ежелден бері қоныс тепкен көптеген қазақ ұлыстары аралас тұрады (Х. Арғынбаев, Қаз. этногр.). 2. тар. көне. *Мекен, аймақ, әкімшілік мағынасын беретін көне түркі сөзі.* Ақтөбе уезі, Теректі ұлысында дәл осындай оқиға болғаны жазылып еді (М. Дулатов, Шығ.) [ҚӘТС 14. 722].

Көп мағыналы кірме сөздердің өз мағынасын шет тілінде сақтап қалуы тілде сирек кездеседі. Дегенмен де парсы тілінде көптеген екі мағыналы түркі сөздері өзінің бастапқы мағынасын сақтап қалған. Олардың кейбіріне тоқталар болсақ, мұндай сөздерге төмендегі сөздерді жатқыза аламыз. *Аяқ* сөзі екі тілде де, «дене мүшесі және кесе» мағынасына ие.

ایاق، ایاق (әйағ, әйақ) түркі. зат. көне. 1. Аяқ, дене мүшесі. 2. Шарап ішетін кесе, чаша, кубок. 3. Май құятын ыдыс. با کسی ایاق بودن (ба кәси

әйақ будән) етіс. сөйл. Біреумен дос болу, дастарқандас болу [М1. 41; 1 Ж, 73; А1. 243].

*Аяқ*¹ зат. анат. *Жүру, тұру қызметін атқаратын жамбас белдеуі мен еркін қозғалатын сүйектерден тұратын адамның дене мүшесі.* Көрісіп, мауқын басқан соң, екі жас әйел біріне-бірі таянысып, *аяқтарын* айқастырып, телмендесіп отырып, әңгімеге кірісті [ҚӘТС 2, 312].

*Аяқ*² зат. *Ағаштан ойып жасалынып, тамақ ішуге арналған ыдыс.* Есім ши жаққа барып, *аяққа* айран құя бастады [ҚӘТС 2, 320].

Сондай-ақ *қатық* сөзінің екі тілде беретін мағыналары бірдей. Әрине, *қатық* сөзінің *айран* мағынасы қазіргі парсы тілінде көнерген.

قائيق، قاتيق، قاتق (қатек, қатик, қатек) түркі. зат.

1. көне. Айран. 2. сөйл. Нан қосып ішетін тамақ (ет, май, қышқыл сүт және т.б.). 3. Тамаққа қосылатын ас қатығы [М2. 2607, 2639; Д38. 14, 15, 161; Ж. 315; А2. 1685].

*Қатық*¹ зат. тағам. этн. *Қаймағы алынбаған қой сүтінен ұйытылған, көлкілдеп тұратын қою айран.* Көк шығып жердің жүзі жайнағанда, Басына бұлбұл қонып сайрағанда. Қойдан *қатық*, сиырдан айран ұйытып, Тыста құрт, үйде ірімшік қайнағанда (Ә. Найманбаев, Шығ.).

*Қатық*² зат. *Тамақ дәмді, қуатты болу үшін қосатын ет, май, сүт сияқты тағамдар.* Көжеге *қатық* қыла қоятын ештеңе жоқ үйде (А. Байтанаев, Қайнар.) [ҚӘТС 9, 472].

Келесі сөз – қару-жарақ мағынасындағы *жарақ* сөзі.

یراق (йәрақ) түркі. зат. көне. 1. Қару. 2. Құрал-жабдық. بر روی امامزاده (جننازه) یراق و اسباب آن را (مذکور برده.... " (عالم آرا

«Йәрақ вә әсбаб-э ан ра (джәназе) бәр ру-йә эмамзаде-йә мәзкур бордә.....». «Оның құрал-жабдықтарын (жаназа) жоғарыда айтылған имамзадаға (пайғамбар әулетінен шыққан адам жерленген жер) алып кетті». 3. Ақ және сары қылдан тоқылған лента. Жоғары шенді әскери адамдар киімінің иығына немесе жеңіне тігеді. 4. Құлып, ілмек, топса және т.б. көне. 5. Дайындау. 6. Ат әбзелдері. یراق کردن (йәрақ кәрдән) етіс. көне. Қарулану және дайындау, жабдықтау немесе қаруланған және дайындалған [М4. 5254; Д50. 167; Ж. 4426; А2. 2658].

Жарақ зат. 1. *Жауға қарсы қолданылатын әртүрлі құрал-сайман, қару-жарақ.* Үлкен ашық темір дарбазаның алдындағы қос күзетші солдат *жарақтарын* серт ұстап, біздің машиналарды қарсы алды (Б. Момышұлы. Шығ.).

2. *Әртүрлі керек заттар мен қажетті нәрселер. Жол жарғағы сай болсын!* (М. Әуезов, Шығ.) [ҚӘТС 6, 71].

Жарақ сөзі парсы тіліне аздаған фонетикалық өзгерістермен, яғни *ж* дыбысы *и* түрінде кірген. Негізінен сөздіктерден мұндай сөздерді жиі кездестіруге болады. Мұндай сөздердің қатарына *йуз* (*йуз*) *жуз*, *йелхи* (*йелхи*) *жылқы* секілді көне сөздермен қатар, *йе*, *йехә* (*йехә*), *йәқә* (*ә*) *жаға* секілді қолданыстағы сөздер де жатады. Мұндай ондаған мысалдарды парсы тілінен кездестіруге болады.

Қазіргі заманды кең қолданысқа ие түркі сөздерінің бірі *ошақ* сөзі. Бұл сөз де өз мағынасын толығымен сақтаған.

اوجاق, *اوجاق* (оджақ-уджақ) түркі. зат. 1. Қазан қоятын таған. 2. Жанұя, танымал отбасы. *اچاق كسى خاموش شدن* (оджақ-ә кәси хамуш шодән) баласыз қалу, *اچاقش كور است* (оджақәш кур- әст) баласыз болу [М1. 145, 399; Д4.1028, Д8.478; Ж, 30].

Ошақ зат. 1. *Үстіне қазан қойып, тамақ пісіруге арналған үш аяқты қоршау темір.* Балшық үй болсын, киіз үй болсын ортасына үш аяқты шойын *ошақ* қойылатын да, үстіне қазан асылатын (Ө. Жылқышиев, Айтолқын.). 2. *Үстіне қазан ашып, тамақ пісіретін, тастан, кірпіштен қалап жасалған немесе қазылған орын; жерошақ.* *Ошаққа* молынан тезек қалап, енді ұйқыға ыңғайласқанда, есік алдында бір аттың желіп келгені естілді (Ж. Тәшенов, Қаратас.). 3. *Үй-іші, бала-шаға, отбасы.* Сауынға деп ұстап отырған жалғыз түйені қасқырдың жеуі Шәкір *ошағына* салмақтылау соққы болды (С. Елубаев, Ойсыл қара.) [ҚӘТС 12, 60].

Сөздіктерде кейбір сөздердің шығу тегіне байланысты ортақ пікірдің жоқтығы байқалады. Осындай сөздердің арасынан бірнешеуі төменде беріледі.

بلدرچين (белдерчин) түркі. зат. Бөдене [Д11. 240, Ж, 92].

*Бүлдіршін*² [ир. *بلدرچين*] зат. көне. Бөдене. = [ҚӘТС 4, 49].

بايقوش, *بايقوش*, *بايقوش*, *بايقوش* (байғуш, байқуш, бейкуч, бейқуш) түркі. зат. Үкі [М1. 471; Д10, 623; Ж, 80].

Байғыз (ир. *بايغوش*) зат. зоол. *Арқасы ақшыл дақты сарғылт, бауыры көмескі қоңыр жолақты, жапалақ тәрізділер отрядына жататын құс.* Қырдағы *байғыз* үніне сайдағы бұлбұл қосылып таң шапағын құстар осылай қарсы алады (Ж. Әбиев, Биология) [ҚӘТС 2, 577].

قلق (қәлек) түркі. зат. сөйл. 1. Әдіс, амал. 2. Ерекше мінез. [М1. 2714; Ж. 320; А2. 1727].

Қылық [ар. *خلق*] зат. *Кісінің жеке басына тән әрекет-қимылдар тупі.* Оның үстіне *қылық* – дегеніміз осы қимылдардың шумағы (жинағы) болса, ол қимылдың арасындағы байланысын табу да, басқаша айтсақ, қимылдардың мінезін, сыртқа шығу түрін тағайындау да психологияға кіреді (Ж. Аймауытов, Шығ.) [ҚӘТС 10, 548].

بوغاز, *بوغاز* (боғаз, буғаз) түркі. зат. Теңіздің тар бөлігін басқасымен байланыстыратын немесе екі жердің бөлігін бір-бірінен ажыратып тұратын судың бөлігі [М1. 551, 604; Д11, 166; Ж, 90].

Бұғаз [ар. *بغاز*] зат. геогр. *Арал мен құрлықтың немесе құрлық пен құрлықтың екі арасын бөліп тұратын жіңішке су.* Сахалинді Азия материгінен Татар *бұғазы* бөліп тұр (Н. Баяндин, Саяхат.) [ҚӘТС 3, 623].

قرق (қорқ) түркі. күрделі зат. 1. Тыйым салу. 2. Адамдарға кіруге тыйым салынған жер. 3. Бір адамға ғана меншікті және басқалардың онда кіруіне тыйым салынған жер. 4. көне. Шах пен әмірлердің аңға баратын жері. 5. көне. Шах сарайы мен әмірлердің жасыл шалғын жері. *قرق شڪستن* (*қороқ шекәстән*) етіс. сөйл. а) Тыйымды жою. ә) Барып-келуге салынған тыйымның жойылуы. *قرق كردن جاي* (*қороқ кәрдән-ә джаи*) етіс. Бір жерге біреудің кіруіне тыйым салу, ол жердің тек арнайы адамдарға ғана тиесілі болуы [М2. 2450, 2653, 2660, 2669; Ж. 318; А2. 1599, 1710].

*Қорық*¹ зат. *Малдың жайылуына уақытша тыйым салынған шалғынды шүйгін шөпті жер, шабыс.* Абылай хан Самарқант шаһарының бетіндегі Жұпар *қорығына* түсіп, алғаш қонған түні түс көріп, ертеңіне қасындағы түс жоритын қариясына жорытады (М. Дулатов, Шығ.).

*Қорық*² [ир. *قرق*] зат. экол. *Сирек кездесетін аңдар мен жануарларды, әр алуан құнды өсімдіктерді қорғап өсіретін аймақ.* Алматы *қорығында* марал, бұғы, таутеке, қарақұйрық, елік, ондатр, күзен өсіріледі (Ғалам. ғажап.) [ҚӘТС 10, 108].

قوطى (қути) түркі. зат. Ішіне зат салынатын, бос, қақпағы бар ыдыс, картоннан немесе темірден жасалған қобдиша: " *عطار قوطى را گرفته* " (*نگاهى بسر و وضع ويلان الدوله انداخته.....* "جمال زاده). «Өттар *қути* ра герефте неғаһи бе сәр вәз-ә Вилан-од-доуле әндахт» (Джәмалзаде). «Өтір

сатушы *құтыны* алып, Вилан-од-доуленің баяғына қарап шықты...» (Джамалзаде) [М2. 2747, Д38. 526].

Құты [ир. قوطى] зат. 1. *Тар мойынды зертханалық ыдыс. 2. Жауынгерлердің белдеуіне бекітілетін, жарты литрден көбірек сұйықтық сиятын, тығыз матадан қабы бар металл ыдыс; «фляга».* Ол беліндегі *құтысын* шешіп алып, қақпағына су құйып, қыздың ерніне апарды (Ә. Шәріпов, Қапаста). 3. *Оқ-дәрі, шақпақ тас, т.б. салу үшін өңделген былғарыдан не түйенің табан терісінен, мүйізден, ағаш безінен арнайы жасалатын бүйірлі, әшекейлі зат. Құтының түбі жарты ай тәрізді екі шеті қайқы, қылқа мойын, екі жақ беті бедерлі болып келеді, күміс, асыл тастармен әшекейленеді (Қаз. зергер. сөздігі).* 4. сөйл. *Бөтелке.* Кешікпей стол үстіне консерві, нан, бір *құты* арақ та келіп қалды (Т. Бигелдинов, Аспанда.) [ҚӘТС 10, 459].

Жоғарыда аталған *бүлдіршін, қылық, бұғаз, қорық, құты* сөздерінің парсы тілінің түсіндірме сөздіктерінде түркі сөзі, Қазақ әдеби тілінің сөздігінде парсы сөзі ретінде қарастырылуы бұл сөздердің этимологиясын анықтауды қажет етеді. Дегенмен де *байғыз* және *бүлдіршін* сөздерінің тегі түркілік екендігіне еш күмән жоқ. Өйткені, кейбір аң атаулары, әсіресе құс атауларының иран тілдеріне түркі тілдерінен ауысқан деген пі-

кірді көптеген ғалымдар қолдайды [1, 49; 2, 70]. Көшпелі түркілердің өмірінде саятшылық өнерінің аса маңызды орын алғаны исі қазаққа етене таныс. Құсбегілер аң аулауға пайдаланатын кейбір құс атауларының парсы тілінде баламасы болмауының себебі – парсы халқының отырықшылық тіршілігіне байланыста мұндай атаулар болмаған, болса да кейінірек ұмытылып қалған сияқты, өйткені жаңа парсы тілі қалыптасқан соңғы он ғасырда Иран аумағын түркі әулеттерінің билеуі де бұған ықпал етуі мүмкін. Шығыста саятшылық өнер ел билеген игі жақсылардың көңіл көтеретін, уақыт өткізетін ермектерінің бірі болғанын естен шығармаған абзал.

Сөздіктердегі мұндай олқылықтарды түзеу үшін болашақта ирандық және түркі елдері ғалымдарының біріккен ғылыми зерттеулері қажет болар.

Жоғарыдағы қазақ және парсы тілдерінің түсіндірме сөздіктеріне сүйене отырып жасалған салыстырулар сөздер бір тілден екінші тілге кіргенде өз мағынасын толық сақтай алатынын көрсетеді. Әрине, аздаған фонетикалық өзгерістерге ұшыраған. Бір-бірінен мүлдем алшақ, әртүрлі тілдік семьяларға жататын парсы тілі мен түркі тілдерінің арасындағы тілдік қарым-қатынастар барысында мұндай айырмашылықтардың болуы әбден заңды.

Әдебиеттер

- 1 Пейсиков Л.С. Лексикология современного персидского языка. – М.: Издательство МГУ, 1975. – 234 с.
- 2 Кеңесбаев І, Мұсабаев Ф. Қазіргі қазақ тілі (Лексика, фонетика). – Алматы: Мектеп, 1975. – 255 б.

Түсіндірме сөздіктер

- 1 Moin M. Farhang-e farsi. Dj -1, 2, 3, 4. – Tehran: Sefehr, 1375/1996.
- 2 Dehhoda A.A. Logatname-ye Dehhoda. Dj -4, 8, 10, 11, 38, 50. – Tehran: Sirius, 1375/1996.
- 3 Жеменей І. Парсыша-қазақша сөздік. – Алматы: Зерде, 2003.
- 4 Anvari Hasan. Farhang-e feshorde-ye sohan. Dj -1, 2. – Tehran: Sohan, 1382/2003.
- 5 Қазақ әдеби тілінің сөздігі. 1, 2, 3 Т. Алматы: «Арыс» баспасы, 2006.
- 6 Қазақ әдеби тілінің сөздігі. 4, 6 Т. Алматы: «Арыс» баспасы, 2007.
- 7 Қазақ әдеби тілінің сөздігі. 9 Т. Алматы: «Арыс» баспасы, 2008.
- 8 Қазақ әдеби тілінің сөздігі. 10 Т. Алматы: «Арыс» баспасы, 2009.
- 9 Қазақ әдеби тілінің сөздігі. 12, 14 Т. Алматы: «Арыс» баспасы, 2013.

References

- 1 Peysikov L.S. Leksikologiya sovremennogo persidskogo yazika. – M: Izdatelstvo MGU, 1975.
- 2 Kehesbaev I, Musabaev G. Qazirgi qazaq tili (leksika, fonetika). – Almaty: Mektep, 1975.

Dictionaries

- 1 Moin M. Farhang-e farsi. Dj -5, 6. – Tehran: Sefehr, 1375/1996.
- 2 Dehhoda A.A. Logatname-ye Dehhoda. Dj -2, 15, 21, 29, 36. – Tehran: Sirius, 1375/1996.
- 3 Zhemenev I. Parsysha-qazaqsha sozdik – Almaty: Zerde, 2003.

- 4 Anvari Hasan. Farhang-e feshorde-ye sohan. Dj -1, 2. – Tehran: Sohan, 1382/2003.
- 5 Qazaq adeby tilinin sozdigi. 1, 2, 3 T. Almaty: «Arys», 2006.
- 6 Qazaq adeby tilinin sozdigi. 4, 6 T. Almaty: «Arys», 2007.
- 7 Qazaq adeby tilinin sozdigi. 9 T. Almaty: «Arys», 2008.
- 8 Qazaq adeby tilinin sozdigi. 10 T. Almaty: «Arys», 2009.
- 9 Qazaq adeby tilinin sozdigi. 12, 14 T. Almaty: «Arys», 2013.